

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYGÜN VAQİF QIZI ABDULLAYEVA

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ POLİNEQASIYA
VƏ MONONEQASIYA TİPLƏRİNİN VARIATİVLİYİ
(ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI
ƏSASINDA)

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Alman dili kafedrasında
yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici dillər və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə __24/06__ 2016-cı ildə saat _____-da Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dillərin müqayisəli-tipoloji planda tədqiqi, bu sahədə müvafiq araşdırma işlərinin aparılması, tədqiqat əsərlərinin yazılması təkcə ümumən dil nəzəriyyəsi üçün deyil, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına üçün, dillərin tədrisi üçün də önəmli rola malikdir. Dil tiplərinin araşdırılması müxtəlif sistemli dillərdə universal və fərqli cəhətlərin aşkara çıxarılması, ümumiləşdirmələrin aparılması baxımından olduqca gərəklidir.

İnkarlıq linqvistik kateqoriyası çoxsaylı dil kateqoriyaları arasında xüsusi yer tutur. Məntiqin müvafiq kateqoriyasını tam ifadə etdirməklə dillə təfəkkürün, dillə obyektiv gerçəkliyin qarşılıqlı əlaqəsini parlaq şəkildə əks etdirən bu kateqoriyanın dil vasitələrinin geniş struktur-semantik və kommunikativ-praqmatik planda araşdırılması, həmçinin müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında müqayisəli şəkildə öyrənilməsi müasir dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. İnkarlıq probleminin dilçilikdə geniş tədqiq edilməsinə baxmayaraq, bu problem müasir linqvistik nəzəriyyələr baxımından da aktuallıq kəsb edir. İnkarlığın müxtəlif dillərin, o cümlədən müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin də əhəmiyyəti artmışdır. Bu tipli məsələlərin funksional-semantik sahə müstəvisində araşdırılması inkarlıq sahəsinin həm şaquli strukturunun, həm üfüqi strukturunun konstituentlərinin aşkara çıxarılmasına, onların müqayisəli təhlilinə, oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə böyük imkanlar açır.

İnkarlıq kateqoriyasının polineqativ və mononeqativ dillərin materialları əsasında müqayisəli təhlili, ümumi və xüsusi inkarın özünəməxsus cəhətlərinin açılması mühüm rola malikdir.

Dil tipləri bilavasitə koqnisiya ilə bağlıdır ki, bu da dünyanın dil mənzərəsinin araşdırılması, dil vasitələrindən səmərəli şəkildə yararlanmaq, bunları müxtəlif ünsiyyət sferalarında müqayisə etmək baxımından maraqlı və əhəmiyyətli görünür. Biz belə hesab edirik ki, ümumən inkarlıq kateqoriyasının araşdırılması, sahə elementlərinin reallaşma şərtlərinin üzə çıxarılması digər funksional-semantik kateqoriyaların da müqayisəli-tipoloji planda öyrənilməsi baxımından seçilmiş mövzu kifayət qədər aktualdır.

Hazırda koqnitiv dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri törəmə qrammatik vasitələrin və onların məna xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Məna leksik və qrammatik vasitələrin və onların reallaşmasının koqnitiv əsasıdır. Bu baxımdan, törəmə yolla qrammatik və leksik mənaların meydana gəlməsi, üzə çıxması müəyyən səbəblərlə bağlı olacaqdır. Dilin məzmun planında

reallaşması semantik kompleksi nəzərə almağı tələb edir. İnkırlıq mənasının implisit meydana çıxması ümumi semantik kompleksdə müəyyənleşir. Eyni zamanda, dildə formalaşmış elə frazeoloji və sintaktik konstruksiyalar vardır ki, onlarda inkar mənası dil daşıyıcıları üçün qabaqcadan bəlli olur. İnkırlıq kateqoriyasının implisit inkar formalarının müəyyənleşdirilməsi müstəvisindən öyrənilməsi, şübhəsiz ki, həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir və öz aktuallığı ilə seçilir.

İki dilin materialı əsasında bu dillərin arsenalına daxil olan mümkün inkırlıq vasitələrinin aydınlaşdırılması və qarşılaşdırılması, həmin vasitələrin funksional-semantik sahəsinin həm şaquli, həm də üfüqi strukturunun qurulması dilçiliyimizdə bu istiqamətdə aparılmış tədqiqat işlərinin davamı kimi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın obyektı müxtəlif sistemli dillərdə polineqasiya və mononeqasiya strukturlarıdır.

Tədqiqatın predmetini alman və Azərbaycan dillərində polineqasiya və mononeqasiya tiplərinin variativlik imkanları təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsədi müqayisə olunan dillərdə inkırlıq tiplərini aşkara çıxarmaq, polineqasiya və mononeqasiya strukturlarının variativlik imkanlarının işlənmə dairəsini müəyyənleşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkırlıq təkcə eksplisit deyil, həm də implisit şəkildə ifadə olunur. Bu dillərdə inkarı implisit ifadə edən xüsusi inkırlıq vasitələrindən, müəyyən sintaktik konstruksiyalardan, habelə cümlə formalarından, kontekstual-situativ vasitələrdən geniş istifadə olunur. Konkret bir tarixi dövrdə polineqasiya və ya mononeqasiya tipi üstünlük təşkil etsə də, polineqativ dillərdə mononeqasiya elementləri və əksinə, mövcud olur.

Tədqiqatın məqsədinə və fərziyyəsinə əsasən aşağıdakı vəzifələr müəyyənleşdirilmişdir:

- müasir alman və Azərbaycan dillərində inkırlıq vasitələrinin tam dairəsini müəyyənleşdirmək;

- müasir alman və Azərbaycan dillərində inkırlıq funksional-semantik sahəsinin şaquli və üfüqi strukturunu qurmaq və bu strukturlarda iştirak edən vahidlərin işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

- müasir alman və Azərbaycan dillərində inkırlığın implisit ifadə vasitələrini öyrənmək, kontekstual inkırlıq şərtlərini araşdırmaq;

- müasir alman və Azərbaycan dillərində inkırlığı intensivleşdirmə vasitələrini, eləcə də onların işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;

- dildə ikiqat inkar məsələsini təhlil etmək, müqayisə olunan dillərdə iki və daha artıq inkarlıq vasitəsinin işlənməsində oxşar və fərqli cəhətləri araşdırmaq;

- mononeqativ alman dilindən inkar cümlələrinin polineqativ Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümələrin reallaşma xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın metod və üsulları. Tədqiqat işində funksional-semantik sahə, struktur-semantik təhlil metodu, komponent təhlili, eləcə də transformasiya metodlarından, habelə müşahidə və təsviri metodlardan, koqnitiv-lingvistik yanaşma üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat, ilk növbədə, inkarlıq kateqoriyasının çoxcəhətli aspektlərinin daha tam şəkildə əhatə olunması ilə bağlı yenidir. Dissertasiya alman və Azərbaycan dillərində inkarlığın ifadə olunmasının forma və vasitələrinin, dilin müxtəlif səviyyələrində yer alan belə vahidlər arasındakı əlaqə və münasibətlərin həm ayrıca bir dil, həm də iki dilə aid materialın müqayisəli araşdırılması baxımından da elmi yeniliyə malikdir. Dissertasiyanın elmi yeniliyi həm də ondan ibarətdir ki, sözügedən mövzu ilk dəfə olaraq bizim tədqiqat işində kompleks şəkildə öyrənilmişdir. Mövzu həm alman, həm də Azərbaycan dilçiliyi üçün kifayət qədər yeni və maraqlı olan nəzəri və praktik faktların üzə çıxarılması ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat oxşar dil problemlərinin müqayisəli-tipoloji planda araşdırılması, modallıq, predikativlik, cümlənin struktur-semantik təşkili və s. kimi məsələlərin öyrənilməsi baxımından elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyətli ola bilər. Dissertasiya funksional-semantik sahə metodu ilə dilçiliyimizdə başqa kateqoriyaların öyrənilməsi üçün nəzəri elmi bazanın toplanıb tətbiq olunması istiqamətində atılmış yeni bir addım kimi əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən alman və Azərbaycan dilləri üzrə dərsləklərin yazılmasında, inkarlıq kateqoriyasına aid xüsusi mühazirə və seminarların aparılmasında istifadə oluna bilər. Dissertasiyada toplanmış material öz tətbiqini istər bakalavr, istərsə də magistr pilləsində tipoloji dilçilik, qrammatika, üslubiyyat, semantika və s. kimi fənlərin, habelə bir sıra seçmə fənlərin tədrisində, eləcə də dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında da tapan bilər.

Tədqiqatın mənbə və materialları. Tədqiqatın elmi-nəzəri mənbəyini alman və Azərbaycan dillərində inkar kateqoriyasına aid fundamental elmi araşdırmalar təşkil edir. Dissertasiyada E.İ.Şendelsin, N.A.Bulaxın, E.A.Novikovun, V.V.Qulıqanın, V.Q.Admoninin, S.Ə.Abdullayevin və başqa alimlərin tədqiqatlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat materialını

alman və Azərbaycan dillərində bədii ədəbiyyatdan və ayrı-ayrı tədqiqat işlərindən götürülmüş nümunələr təşkil edir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim edilir:

- alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq semantikasi müxtəlif vasitələrlə eksplisit və implisit şəkildə ifadəsini tapır;

- alman və Azərbaycan dillərində inkar dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə ifadə olunur;

- hər iki dildə inkarlığı ifadə edən konstituentlər müəyyən çoxluq yaradır. Bu çoxluğun vahidləri işlənmə tezliklərinə görə fərqlənir;

- alman və Azərbaycan dillərində inkarlığın reallaşmasının xüsusi semantik şərtləri vardır;

- alman və Azərbaycan dillərində inkarlığın ifadəsi həm müvafiq dil qruplarına xas olan izomorfizmlə, həm də tipoloji özünəməxsusluqla səciyyələnir;

- mətn çərçivəsində inkar semantikasi həm cümlədaxili, həm cümlələrarası, eləcə də kontekstlərarası, ümumiyyətlə kontekstual əlaqələrə malik olur;

- hər iki dildə inkarın kontekstual ifadəsi reallaşır;

- hər iki dildə inkarı implisit ifadə edən xüsusi inkarlıq vasitələri, müəyyən sintaktik konstruksiyalar, habelə cümlə formaları vardır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddələrinin aprobasiyası “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” adlı Beynəlxalq konfransda, doktorant və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransında məruzələr şəklində aparılıb. Tədqiqatın konkret nəticələri ölkəmizdə və xaricdə (Ukrayna) çap olunmuş 9 məqalə və tezislərdə öz əksini tapıb.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, onun işçi fərziyyəsi, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları göstərilir, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın *birinci* fəslı “*Dildə inkarlığın ifadə vasitələri sistemi*” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Burada qeyd edilir ki, müasir

dilçilikdə inkarlıq kateqoriyasının tədqiq edilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşma cəhdlərinin artması, bu kateqoriyanın təkrar-təkrar diqqət mərkəzinə çəkilməsi, təbii ki, müəyyən elmi əsaslar, elmi müddəa və fikirlərə əsaslanır. Bu problemə aid tədqiqatlar çoxdur və həmin tədqiqatlar kifayət qədər materialın toplanıb işlənməsi zərurətini təsdiqləyir. Qohum və qohum olmayan müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında inkarlığın öyrənilməsi bu sahədə ümumi faktoloji materialı artırmış, problemin daha geniş müstəvidə araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. İncarlıq kateqoriyasına dair araşdırmalarda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri problemin bir dilin materialının struktur-tipoloji planda araşdırılmasıdır. Tədqiqata müxtəlif dillərə aid materialın cəlb edilməsi halları azdır. Qeyd edilən cəhət tədqiqat prosesində müxtəlif dil materiallarından istifadə etməyi, bu dillərə mənsub inkarlıq vasitələrini müqayisəli şəkildə təhlil etməyi zəruriləşdirir.

S.Ə.Əbdullayev yazır: “Dil faktlarına, çoxillik müşahidə və təhlillərə əsaslanaraq, biz belə bir nəticəyə gəlmişik ki, təsdiq və incar problemini onun bütün struktur-semantik, funksional kommunikativ və üslubi aspektlərini hərtərəfli, dərinədən öyrənmək sahə metodunun köməyi ilə mümkündür”.¹ Sahə nəzəriyyəsinin linqvistikada tətbiqinə Q.S.Şur ayrıca monoqrafiya həsr etmişdir.² Y.Tririn, C.İpsenin və onların bəzi davamçılarının fikirləri barədə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Q.H.Cəfərov yığcam məlumat vermişdir.³ Sonralar S.Ə.Əbdullayev sahə metodunun mahiyyətini, sahənin struktur təşkilini, habelə funksional-semantik sahənin şaquli və üfüqi strukturlarını geniş planda şərh etmiş, funksional-semantik incarlıq sahəsi üzrə tədqiqat aparmışdır.⁴ Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik sahə nəzəriyyəsinə dairson monoqrafik tədqiqatlar İ.M.Tahirov və Ş.V.Aslanovaya məxsusdur.⁵

Funksional sahənin xüsusiyyətləri, fərqli zonaları, mikrosahələri, keçid hissələri, keçid hissələrində sahə elementlərinin yerləşməsi və qarşılıqlı

¹Абдуллаев С.Е. Немецкий аффирмативный контекст. Баку: XXIVNE, 2004, s. 61.

²Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. М.: Наука, 1974, 225 с.

³ Cəfərov H.Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, s. 4-7.

⁴ Əbdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində incarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s.14-31.

⁵Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, s. 47-59; Aslanova Ş.V. Alman və Azərbaycan dillərində funksional-semantik təhrilik sahəsi: Filol.fəl.dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2014, 24 s.

əlaqələr daha çox konkret sahənin öyrənilməsi prosesində aydınlaşır. Sahə elementləri arasındakı əlaqələr konkret bir sahədə özünü bir şəkildə, başqa bir sahədə isə fərqli şəkildə göstərə bilər. Alman və Azərbaycan dillərində təsdiqlik və inkarlıq funksional sahəsinin tədqiqi hər iki dilin materialı əsasında sahənin şaquli və üfüqi strukturunu aydınlaşdırmaqdan başlanır.

O.V.Kaşkina məzmununda qiymətləndirmə olan 3500 ifadənin tərkibində *nicht* ədatı olanların 39% təşkil etdiyini göstərmiş və buna əsaslanaraq alman dilində inkarlıq sahəsinin dominantının *nicht* ədatı olmasını birmənalı qeyd etmişdir.¹ Bu ədatın neqasiya vasitələri arasında ən çox işləkliyinə səbəbini H.Vaynrix onun dildə yüksək tezlikli olmasının funksional və sintaktik xüsusiyyətləri ilə izah etmişdir.² Alman dilində inkarlıq sahəsinin dominantı olan *nicht* müxtəlif mövqələrdə işlənir. Bu ədat cümlədə fəal hərəkət edir, hər hansı cümlə üzvünü inkarlaşıra bilər. Yəni, *nicht* cümlənin istənilən üzvünə, istənilən nitq hissəsinə aid ola bilər. Xəbəri inkar etməklə *nicht* bütün cümləyə inkarlıq mənası verir. Cümlənin xəbərdən başqa üzvünə aid olduqda *nicht*, adətən, xüsusi inkar bildirir, cümlədə yalnız inkar hissəciyi funksiyasında çıxış edir.

Dominantın fəal assosiativ əlaqə sahəsinə təşkil edən *gar nicht, durchaus nicht, gewiß nicht, ja nicht, ganz nicht, ganz und gar nicht, nicht im geringsten, nicht im mindesten, sicher nicht, wahrlich nicht, nicht mehr, nicht einmal mehr* birləşmələri də strukturda yer alır.

Alman dilində inkarlıq sahəsinin şaquli strukturunun ikinci səviyyəsində *kein* əvəzliyi və onun assosiativ əlaqə sahəsi durur. *Kein* alman dilində xüsusi neqasiya vasitəsi rolunu oynayır. Qeyd edilən xüsusi cəhət ədatın sintaktik statusu, fəaliyyət sahəsi və zidd funksiyaları yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, ədatın müxtəlif fəaliyyət sahələri vardır. Onun vasitəsi ilə fərqli ontoloji mahiyyətlər – işlərin gedişi, əlamət, münasibət, obyektin mövcudluğu və s. inkar edilir.³

Kein inkar əvəzliyi işləklilik baxımından *nicht* inkar vasitəsindən geri qalır. Bununla belə, həmin əvəzlik inkarlaşmanın məhsuldar vasitələrindən

¹Кашкина О.В. Негативная форма самооценочных высказываний и их функция // Вестник Воронежского государственного университета. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. Воронеж, 2006, № 1, с. 69.

²Weinrich H. Textgrammatik der deutschen Sprache. Mannheim: Dudenverlag, 1998, S. 866.

³Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М.: Изд. лит.-рыноиностр. яз., 1955, с. 158; Helbig G. Deutsche Grammatik: ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Leipzig: Enzyklopadie, 1986, S. 529.

biri kimi çıxış edir. *Kein* inkar əvəzliyi bir sıra sözlərlə birləşərək fəal assosiativ əlaqə sahəsi yaradır. Bu sahəyə *kein Mensch, kein Teufel, kein Henker, kein Kuckuck, kein Hund, keine Seele, kein Ding, kein Deut, kein Dreck, kein Pfifferling, keine Spur* kimi bir çox birləşmələr daxildir. *Kein* isimlərdən əvvəl işləndiyindən onun yaratdığı assosiativ əlaqə sahəsi genişdir. Assosiativ əlaqə sahəsi Azərbaycan dilindəki *nə ins, nə cins, nə adam, nə şeytan, nə səs, nə səmir, nə su, nə ot, nə hərəkət, nə bərəkət, eləcə də bir damcı da, bir cıncır da, bir parça da, bir tikə də* və s. inkar bildirən birləşmələrin yaratdığı assosiativ sahəyə ekvivalentdir. Müxtəlif sintaktik funksiyalarda çıxış edən *kein* təsdiq aspektdəki qeyri-müəyyən və sıfır artiklə uyğun müşayiətedici rol oynayır. *Kein* bəzən qeyri-müəyyən inkar əvəzliyi də buna görə adlandırılır. Ümumiyyətlə, alman dilində inkarlıq sahəsinin şaquli strukturunun ikinci səviyyəsində duran *kein* inkar əvəzliyi təkdə qeyri-müəyyən, cəmdə isə müəyyən artiklin morfoloji funksiyasını yerinə yetirir.¹ *Nicht allein... sondern auch...* bağlayıcısı Azərbaycan dilində “o qədər deyil... necə ki”, “yalnız ...deyil, həm də ...” formalarına uyğun semantika yaradır ki, burada da neqasiya amili aşkar hiss olunur.

Azərbaycan dilinin inkarlıq funksional-semantik sahəsinin dominantı – *ma, (-mə, -m)* inkarlıq şəkilçisidir. Qeyd olunan vasitə sahənin şaquli strukturunun birinci tərtib vahididir.

Hər iki dilin materialını müqayisə etdikdə aydın olur ki, müqayisə olunan dillərin inkarlıq vasitələri sistemində inkar əvəzlik və zərflər xüsusi yer tutur: *niemand, nichts, nie, nirgends, niemals*; heç kim, heç nə, heç yerdə, heç zaman və s. Məhz bunların iştirak etdiyi cümlələrdə və koordinativ *weder-noch, nə-nə* bağlayıcılarının iştirak etdiyi cümlələrdə polineqativ və ya mononeqativ struktur müəyyənləşir.

Alman dilində işlənən bir çox inkarlıq semantikalı bağlayıcıların Azərbaycan dilindəki qarşılığını kontekst daxilində müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu da alman dilindəki inkarlıq konstituentlərinin cümlənin Azərbaycan dilinə transformasiyası prosesində dəqiqləşə bilər. Məsələn, *ohne+zu* bağlayıcısı Azərbaycan dilində “onsuz, ona görə ki” formasına uyğun gəlir. *Statt+zu* Azərbaycan dilində “belə olmaq əvəzində / belə olmaq müqabilində; əvəzində / müqabilində ...ona görə ki” kimi semantika alır. Bu formalar hərfi tərcümə nəticəsində alınır. Onların nisbi tam fikrin formalaşdığı cümlədə hansı şəkil almasını qabaqcadan söyləmək çətindir. *An/ statt –zu* bağlayıcısı *statt –zu* ilə sinonim variant təşkil edir. “*A*” *ist in*

¹Москальская О.И. Грамматика немецкого языка. Фонетика и морфология. М.:Высшая школа, 1964, с. 243.

die Berge gefahren, (an) statt sich um seine Arbeit zu kümmern. – “A” iş barədə düşünmək əvəzinə, dağa gedib.

Bir sıra sintaktik konstruksiyaların inkar semantikasını intonasiya vasitəsi ilə reallaşdırılır. İntonasiya söz sırası və sabit söz birləşmələri ilə neqasiyanı implisit şəkildə ifadə edir. Bu zaman neqasiya ekspressiv səciyyəli olur. İmplicitlik müəyyən strukturlara onların qrammatik idiomatizmi ilə mənsub olur. Bu zaman inkarlıq bütün strukturun mənasından doğur. Həmin məna isə müəyyən intonasiya ilə reallaşır: *Er und lügen?! Er und faul?! Gəzməyə gedərəm?! Oxuyacağam?! Təəssüf, inamsızlıq, etiraz kimi ekspressiv-emosional çarələr dolaylı məna kimi təzahür edir, inkarlığı bildirir. Belə fraziyoxemlər ekspressiv inkarlıq modelləri yaradır: *Natürlich ist er kein Lügner, er ist nicht faul. Mən oxumaq niyyətində deyiləm, oxumaq hara, mən hara?**

İnkarın bütöv cümlə ilə implisit ifadəsi zamanı söz sırası və intonasiya ilə yanaşı, kontekst də mühüm rol oynayır. Söz sırası və intonasiya cümlənin semantik strukturunu yaradırsa, kontekst bu halda neqasiyanın başa düşülməsini gerçəkləşdirir. Yalnız kontekstə və cümlənin tam tərkibinə görə oxşarlığın, eyniliyin yoxluğu dəqiqləşir, oxşarlığın neqasiyası baş verir. Məsələn, *“Belə gözəllikdə ay ola bilməz”. “Heç kimin belə köynəyi yoxdur”*. Kinayəli ekspressiv inkar müvafiq intonasiya ilə tələffüz olunduqda istənilən cümlənin məzmununda yer ala bilər. Neqativ məna xüsusi sözlərin, söz birləşmələrin köməyi ilə ifadəsini tapır. Məsələn, *bəs necə, əlbəttə, hələ bu harasıdır, canın üçün, gözüm sənin üçün atırdı, günümə bax da və s.*

İnkarın okkazional vasitələri tərkibində neqasiya komponentləri olmayan söz və söz birləşmələri, müəyyən strukturu və intonasiyası olmayan cümlələrdir. Belə okkazional inkarlığın başqa dillərdəki ifadə vasitələri ilə müqayisə edilməsi böyük maraq doğurur: *Auf dem Feld war es fast windstill - Çöldə külək demək olar ki, yox idi.*

İnkarlığın ifadə vasitələri sistemində implisit inkarlıq elementləri də əhəmiyyətli rol oynayır. Buraya privativ sözlər, xüsusilə privativ fel və feli frazeologiya, ritorik sual konstruksiyaları və s. daxildir. Həmin vasitələr cümlənin geniş struktur-semantik variativliyini təmin edir.

Alman dilində qeyri-predikativ inkarlıq mikrosahəsinin ifadə vasitələrini də müəyyən prinsiplər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür. Mikrosahənin dominantı *nicht* partikelidir. Bundan başqa ifadə vasitələrinin qrupları bunlardır: *kein; ohne zu; nie (nie-sondern), niemals, nichts (nichts-sondern), nirgendwo-sondern; weder-noch*; ekspressiv-kinayəli inkarlıq şəkilləri; müəyyən tipli cümlə transpozisiyaları; leksik inkarlıq vasitələri;

təyinedici mövqedə işlənən privativ elementlər. Qeyri-predikativ inkarlıq predikativ inkarlıqdan fərqli olaraq lokal inkarlaşdırmanı reallaşdırır. Bu zaman inkarlaşma konkret cümlə üzvləri ilə əlaqəli olur. Nəticədə, inkarlaşma bütün cümləyə deyil, onun müəyyən məna sahəsinə aid olur. Lokal inkarlığın yaradılmasında təsdiq-inkar qarşılaşdırılması həlledici rol oynayır. Bir hadisə, obyekt inkarlaşsınsa, qütbləşmədə müvafiq başqa predmet təsdiqini tapır. Ona görə də, lokal inkarlıqda təsdiq və inkar qütblərinin qarşıdurması reallaşmanın əsas semantik şərtidir. Təsdiq cümlədəki hansı sintaktik-semantik zonanın inkarlıq təsirinə məruz qalmasından asılı olaraq qeyri-predikativ inkarlıq sahəsini subyekt, obyekt zonasına, eləcə də adverbial inkarlıq mikrosahələrinə ayırmaq mümkündür.

Azərbaycan dilində də inkarlıq sahəsinin üfüqi strukturunu əvvəlcə predikativ və qeyri-predikativ inkarlıq mikrosahələrinə ayırmaq olar. S.Ə.Abdullayev burada predikativ inkarlıq mikrosahəsinin ümumiləşdirici və diferensiallaşdırıcı predikativ inkarlıq mikroərazilərini fərqləndirir.¹

Müşahidələr təsdiq edir ki, inkarlıq semantikasi bütün dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələri ilə gerçəkləşir.

Dissertasiyanın *ikinci* fəslı *“İnkarlıq elementlərinin reallaşmasının şərtləri”* adlanır və dörd yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə göstərilir ki, real gerçəklikdə “müsbət” və “mənfi” obyekt və predmetlər, eləcə də hadisələr vardır. Lakin bu müsbət və mənfiyi gerçəklik özü deyil, insan formalaşdırır. Gerçəkliyin predmetlərini, onun hadisələrini insan qiymətləndirir. Mənfi və müsbətlik də qiymətləndirmənin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Buna görə də, inkara lingvistik müstəvidə baxsaq da, yenə koqnitiv amillər nəzərə alınır. Lingvistikada hər bir inkar cümləsinin formal olaraq təsdiq cümləsi vardır. İnkər və təsdiq hökmləri, əsasən, qarşılıqlı oppozisiya təşkil edir. Belə qarşılaşdırma və paralelliyi əsas götürən bəzi tədqiqatçılar inkarı “funksional-semantik planda təsdiq formasının variantı, cümlənin sintaktik quruluşunun modifikatoru, onun müsbət çıxış nöqtəsi”² kimi də qəbul edirlər.

Təsdiqdən inkar formasına doğru istiqamətin seçilməsi, fikrimizcə, lingvistik təsdiqin sıfır əlamətliliyinə söykənir. S.Ə.Abdullayev göstərir ki,

¹Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s.53.

²Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. Москва: Наука, 1973, с. 147; Орлова М.Н. О лингвистической сущности отрицания и типах отрицательных предложений в русском языке // Ученые записки Башкирского Государственного Университета, 1973, № 25, с. 19-20.

təsdiq cümlələrindən inkar cümlələrinin alınması iki istiqamətdə gedir: 1) inkar cümlə ya fakultativ struktur ünsürlərin (inkarlıq konstituentlərinin) “sıfır formaya” - təsdiq cümlələrə əlavə edilməsi yolu ilə; 2) təsdiq cümlənin müqabil koordinativ-distributiv komponentini cümlədən çıxarmaqla.¹

Təsdiq cümlələrindən inkar cümlələrinin alınması mexanizmini inkarlıq sahəsinin şaquli struktur səviyyə vahidlərinə uyğun olaraq nəzərdən keçirək: *Er liest – O oxuyur; Er liest nicht. – O oxumur; Er liest das Buch. – O, kitab oxuyur; Er liest das Buch nicht. – O kitab oxumur.* Bu nümunələrdə təsdiq cümləyə, başqa sözlə desək, sıfır əlamətli cümləyə müvafiq inkarlıq konstituenti artırılmaqla oppozisiyada duran inkar cümləsi qurulmuşdur.

Alman dilinin inkarlıq sahəsinin iki mühüm konstituentinin, yəni, *nicht* və *kein* elementlərinin şərhindən aydın olur ki, alman dilində təsdiq cümləsinin oppozisiyası olan inkar cümləsinin qurulması zamanı təsdiq cümləsindəki sıfır əlamətinin əvəzinə hər hansı deyil, müvafiq inkarlıq vasitəsinin artırılması tələbi meydana çıxır. Bununla yanaşı, “sıfır əlamətin cümlədəki yeri”, daha doğrusu, artırılan inkarlıq əlamətinin cümlədəki yeri müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycan dilində təsdiqdə olan cümlənin inkarının qurulmasında isə məsələ nisbətən sadədir. Xüsusən dominant inkar vasitəsi və mərkəz-ucqar oppozisiyasında sahənin tamlıq prinsipinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı inkarlığın qurulmasında dominantla bir yerdə, demək olar ki, bir tam sistem yaradan “deyil” sözünün işlənməsində normativlik birmənalıdır. Əvvəla, sahə dominantı olan *-ma, -mə, -m* inkar şəkilçisinin felə artırılma yeri dəqiqdir. İkincisi, “deyil” inkar vasitəsinin işlənmə yeri dəqiqdir. Azərbaycan dilinin inkarlıq sahəsində bəzi vasitələrin qarşılıqlı əvəzlənməsi hallarında təsdiq cümləsinin inkar cümləsinə çevrilməsinin variativlik halları o qədər də çətinliklə müəyyənləşmir. Məsələn, *Mən kitab deyil, jurnal oxuyuram // Mən kitab yox, jurnal oxuyuram. O, yaxşı oxuyur. – O, yaxşı oxumur* oppozisiyalarında təsdiqdən inkara keçid sadədir. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan dilində inkarın substitutu və ya sinonimi ilə əvəz olunmasında müəyyən hallar mübahisə obyektinə ola bilər. Məsələn, *O, yaxşı oxuyan deyil* cümləsi kontekstdən təcrid olunmuş halda *O, yaxşı oxumur* substitutu ilə əvəzlənir. Lakin kontekstdə onun başqası ilə müqayisədə yaxşı oxuyan olması və ya məhz bu muğamı, bu mahnını oxumaq

¹ Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 62.

baxımından pis olması haqqında informasiya belə əvəzləmə zamanı itir.

İnkarlığın reallaşmasında semantik-struktur müntəzəmlik qeydə alınır. Semantik-struktur qanunauyğunluq təsdiq və inkar cümlələrin reallaşmasında, müəyyən vahidlərin bir-biri ilə əvəz olunmasında aşkara çıxır. Şərti müsbətlik və şərti mənfilik semantikasına malik olan sözlər bir-biri ilə əvəzlənərək təsdiq və inkarın semantik reallaşma şərtlərini təyin edir. Alman dilində *jemand-niemand*, *irgendwo-nirgendwo/nirgends*, *jemals-niemals*; Azərbaycan dilində *kim isə-heç kim*, *nə isə-heç nə*, *hardasa-heç yerdə*, *hardansa-heç yerdən*, *nə vaxtsa-heç vaxt* təsdiq və inkarda bir-birini əvəz edir. Alman dilində inkarlığın ifadə vasitələri sistemində ikinci yeri tutan *kein* konstituenti isə təsdiq cümlədəki *ein* qeyri-müəyyən artikkelinin müqabili kimi reallaşır. Beləliklə, *nicht* və *kein* elementlərinin seçimi müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ilə tənzim olunur.

Alman dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik qrammatikləşmiş xüsusi ifadə vasitəsinə malikdir. Bu dildə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artikkeləri işlənir. Azərbaycan dilində isə müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin ifadə əlaməti yoxdur. Bu əlamət olmadığından müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik təsdiq-inkar formalarının yaradılmasına təsir göstərmir. Yəni, əlamətə görə qrammatikləşmə getmir. Ona görə də, Azərbaycan dilində varlıq-yoxluq semantikasının reallaşması üçün xüsusi vasitədən istifadə olunur. Bu vasitə Azərbaycan dilində “*var*” və “*yox*” sözləridir. “*Var*” elementi ilə formalaşan cümlənin oppozisiya inkar cümləsi “*yox*” inkar sözü ilə reallaşır.

Bu fəsilə araşdırılan digər vacib məsələ mononeqativ və polineqativ tiplər haqqındadır. “Mononeqativlik” və “polineqativlik” anlayışları ilk baxışdan müvafiq sistemlərin kəmiyyət fərqi ilə izah olunur. Bununla belə, mononeqativ dillərdə bir cümlə daxilində bir neçə inkarlıq konstituentlərindən istifadə edilməsi faktlarına kifayət qədər rast gəlinir. Belə cümlələrdə predikativ qrupu və ya predikativlik xətti bir olur.

Mononeqativ sistemdə sintaktik mahiyyətli inkar daşıyıcıları sahə nəzəriyyəsi terminlərinə görə konstituentlər, dominantlar və nüvələrdir. Bununla belə, mononeqativ sistemlə polineqativ sistem arasındakı fərq mütləq səciyyə daşımır, yalnız müəyyən şəraitdə üzə çıxır. Elə ümumi inkarlı cümlələr vardır ki, onların mononeqativ və ya polineqativ sistemdə formalaşmasında əsaslı keyfiyyət fərqi özünü göstərmir. Məsələn, *Mən bunu anlamıram. – Ich verstehe das nicht; Siz mübarizənin nə olduğunu bilmirsiniz – Sie wissen nicht, was der Kampf bedeutet; Onlar işləmirlər. – Sie arbeiten nicht.*

Alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif sistemli olmasına baxmayaraq, sintaktik əhəmiyyətli inkar eyni şəkildə, eyni sintaktik ətrafda öz ifadəsini tapır. İstər mononeqativ, istərsə də, polineqativ sistemli dillərdə strukturca eyni olan ümumi inkarlı kifayət qədər cümlələr tapmaq olar. Belə ümumi inkarlı cümlələrin qarşılaşdırılması V.N.Bondarenkonun “polineqativ cümlələrdə inkarın bütün cümləni inkar qatı ilə ötürməsi”¹ fikrinə etiraz etməyə əsas verir. Əks təqdirdə, strukturca eyni olan cümlələrin tərcüməsi zamanı əlavə inkar eksponentlərinin artırılması lazım gələrdi. Bu isə obyekt dilin normalarının pozulmasına gətirib çıxarardı. Deməli, polineqativ dillərdə bir predikativ xətdə iki və daha çox inkar eksponentindən istifadə etmək olur. Belə dillərdə predikativ xətdə bir inkar eksponenti olan cümlələr də vardır. Yəni, polineqativ dil ondakı ümumi inkarlı cümlələrin bütün neqatorlarının sayına görə polineqativ olması demək deyildir. Polineqativ dildə bir inkar neqatorlu cümlələrin varlığı bu dili polineqativlikdən azad etmir. Eyni zamanda, mononeqativ dildə bir cümlə daxilində bir neçə neqatorun varlığı da həmin dili mononeqativlikdən azad etmir. Belə dillər potensial olaraq polineqasiya imkanına malikdir və bu imkandan dil daşıyıcıları istifadə edirlər. Deməli, həm mononeqativ, həm də polineqativ sistemli dillərdə ümumi inkarlı elə cümlələr vardır ki, neqasiya olunan xəbərdən əvvəl cümlədə bu xəbərə aid olan digər inkar eksponentləri işlənmir. Dissertasiyada hər iki dilin materialları əsasında bu məsələ ətraflı şərh edilmişdir.

Ümumi inkarlı cümlənin polineqativ sistemdə formalaşma xüsusiyyəti inkar xəbərinin mütləq işlənməsi zamanı bir neçə inkar elementinin qoşulması şəraitində təyin olunur. Qeyd edilən belə inkar elementlərinə mənasında eksplisit inkar semi olan müxtəlif leksik-qrammatik tərtiblərə mənsub sözlər aiddir. Məsələn, *Mən heç vaxt, heç yerdə nə onu, nə də onun qardaşını görməmişdim*. Bu cümləni almancaya tərcümə etsək, bir neçə inkarlıq konstituenti deyil, müvafiq təsdiq formaları işlətmək lazım gəlir: *Ich hatte nie irgendwo ihn, oder seinen Bruder gesehen*. Mononeqativ və polineqativ sistemlər arasında fərqlər məhz belə cümlələrin qarşılaşdırılması zamanı aşkara çıxır. Həm Azərbaycan, həm də alman dilində cümlənin inkarlıq konstituentləri hesabına artan xətt üzrə genişlənməsini nümayiş etdirən bəzi cümlələri nəzərdən keçirək. Daha doğrusu, sadə cümləni inkarlıq konstituentləri ilə ardıcıl genişləndirək: *Mən bilmirəm. - Ich weiß nicht; Mən heç nə bilmirəm. - Ich weiß nichts; Mən*

¹Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. М.: Наука, 1983, с. 124.

heç vaxt, heç nə bilməmişəm. -Ich hatte nie etwas gewußt; Mən bu barədə heç vaxt heç nə bilməmişəm. - Ich hatte darüber niemals etwas gewußt; Mən dəri gödəkcələr barədə heç nə bilmirəm. – Ich weiß über die Lederröcke nichts; Dəri gödəkcələr barədə tək mən deyil, heç kim heç nə bilmir. – Nicht nur ich weiß über die Lederröcke nichts, sondern auch jemand anderer; Otaqda olmayan dəri gödəkcələr barədə tək mən deyil, tək mənim dostlarım deyil, heç kim, heç vaxt heç nə eşitməmişdir. – Nicht nur ich, oder meine Freunde wußten nichts über die Lederröcke, sondern auch jeweils jemand anderer. Göründüyü kimi, polineqativ quruluşların mononeqativ dilə transformasiyası xeyli leksik-semantik və üslubi-sintaktik çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu bir çox hallarda hədəf dildə normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Bu vəziyyət polineqativ və mononeqativ nizamın yalnız dillərin struktur-sintaktik uyurluq, qayda olduğunu deyil, həm də bir düşüncə tərzini olması fikrini möhkəmləndirir.

Alman və Azərbaycan dillərində semantik ekvivalent olan ümumi inkarlı cümlələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, ümumi inkar cümləsinin mononeqativ sistemdə formalaşması zamanı müəyyən leksik-semantik qrupa aid sözlərin müəyyən sintaktik mövqedə işlənməsi lazım gəlir. Başqa sözlə desək, polineqativ sistemin inkar elementlərinə mononeqativ sistemdə müəyyən sözlər müvafiq gəlir. Onları inkarlığı müşayiətdən sözlər kimi təyin etmək olar.

S.Ə.Əbdullayev B.A.Bulaxa istinadla göstərir ki, alman dilində mononeqativ sistemdən hər cür sapmalar, dialektlərə, üslublara, danışığı dilinə xas konstruksiyalar bu dil üçün marginal səciyyə daşıyır və inkar predikativliyinin ifadəsinin hər hansı xüsusiyyətini təyin etmir. Alman dili əvvəlcə polineqativ sistemə malik olmuş, sonra mononeqativliyə doğru inkişaf etmiş və nəhayət, müasir alman dilində mononeqativ sistem kimi tam formalaşmışdır.¹ Azərbaycan dilində mononeqativ konstruksiyaların müşahidə olunması prinsipial olaraq başqa səciyyə daşıyır. Mononeqativ ümumi inkar cümləsi formasına malik belə konstruksiyalar inkar predikativliyinin ifadəsi olmur. Bu inkarlıq elementlərinin semantik çevrilmələrlə substantivləşməsinin nəticəsidir. Bu cür konstruksiyalar nadir hallarda işlənir və üslubi səciyyə daşıyır.

Dissertasiyanın *“Müqayisə olunan dillərdə müxtəlif inkarlıq elementlərinin reallaşması inkarlığın qüvvətləndirilməsi vasitəsi kimi”* adlanan üçüncü fəslində intensivliyin ifadə vasitələri təhlil edilir, inkarlığın

¹ Əbdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 102.

qüvvətləndirilməsinin ümumi universal və xüsusi halları müəyyənləşdirilir, alman və Azərbaycan dillərində neqasiya strukturlarının transformasiya məsələləri tədqiq edilir.

Məlumdur ki, polineqativlik ümumiləşdirici inkar əvəzlik və zərflərin və koordinativ inkar bağlayıcılarının işləndiyi cümlələrdə, qismən də qarşılaşdırma bildirən bağlayıcıların iştirak etdiyi cümlələrdə özünü göstərir. Həmin vasitələrlə əlavə inkarlıq konstituentlərinin işlənməsi inkari fikrin xüsusi nəzərə çatdırılmasına xidmət edir. Dissertasiya işində həmin vasitələr geniş təhlil olunur.

Dilin funksional və praqmatik aspektləri müasir dilçilikdə diqqət mərkəzinə çəkilmiş problemlərdəndir. Semantik intensivlik kateqoriyasının praqmatik xarakteri nitqin ekspressiv tərəflərinin öyrənilməsinə marağı artırır. İntensivləşmə inkara da, təsdiqə də xas xüsusiyyətdir. Deməli, inkar və təsdiq dərəcələyə bilir. İnkara və ya təsdiqin dərəcələnməsi onların bir araya gətirilməsi ilə bağlıdır. İnkara qüvvətləndirilsə, təsdiq zəiflədilmiş olur və əksinə. Məlum həqiqətdir ki, dərəcələnmə müəyyən bir dayaq nöqtəsi tələb edir. Bu dayaq nöqtəsi neytral vəziyyətdir. Riyaziyyatda apardığımız analogiyaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, neytral vəziyyət ədəd oxunun sıfır nöqtəsinə və ya koordinat başlanğıcına uyğun gəlir. Sağ tərəfə getdikcə müsbət qiymət, sol tərəfə getdikcə isə, mənfi qiymət artır.

Cümlədə inkar sıxlığının yaradılması inkara intensivləşdirilməsinə səbəb olur. Bir hadisənin təsdiqi (*heç olmasa yüz qram içmək*) ikinci hadisənin təsdiqinə səbəb olur (*yorğunluq canından çıxar*). Sintaktik konstruksiyada isə inkar vasitələri formalaşdırılmışdır və burada inkar elementlərinin sıralanması aşkardır. Dilin polineqativliyi bu formanın reallaşmasına zəmin yaradır.

*“Nə canavar, nə ayı, heç quş da quşluğu ilə gərək bu gün ora yaxın düşməyəydi, çünki bu gün Baba Kahanın zülmətində nəsə başqa bir əhvalat baş verməli idi.”*¹ Bu nümunədə *nə ...nə* inkar bağlayıcısı ilə *heç* inkar ədatı və bu ədatdan sonrakı *“quş quşluğu ilə”* ifadəsi inkara maksimumlaşdırılmasını təmin edir. Bunlar *-ma-* morfoloji inkarlığı ilə tamamlanır. Burada inkarlığın maksimumlaşdırılması son həddə qaldırılmışdır. Son həddin reallaşması ikinci inkar elementi ilə əvvəl sadalanan canlılarla müqayisədə verilən fikrin maksimumluğunu müəyyənləşdirir. Deməli, inkarlığın nisbi maksimal və nisbi minimal hədlərindən danışmaq mümkündür. Bu hədd tam dəqiq olmasa da, nisbi müqayisəyə gəlir. Bütün bunlar inkara qüvvətləndirilməsində və ya

¹Səmədoğlu Y.S. Deyilənlər gəldi başa. Bakı: Avrasiya Press, 2012, s. 145-146.

zəiflədilməsində özünü ümumi və xüsusi hallar kimi göstərir. Ümumi hallar həm də universal hallardır.

Alman dilində əlaməti ümumiləşdirmə ilə inkarlığı qüvvətləndirmə və ya maksimallaşdırma zamanı qeyri-müəyyən əvəzlilik və zərflər ümumiləşdirmə xüsusiyyəti olan sözlərlə birləşir. Belə birləşmələr inkarlığı qüvvətləndirmə vasitələri kimi çıxış edir. *Kein Mensch, auch kein Mensch, nicht ein Mensch, keine Seele, kein Teufel, kein Aas* kimi birləşmələr əlaməti ümumiləşdirmə yolu ilə inkarı qüvvətləndirir. Zaman, məkan və hərəkətə münasibətdə ümumiləşdirmə əmələ gətirən *nimmer, nimmermehr, (nie und nimmermehr), keineswegs, keinesfalls, keinerlei, auf keinen Fall, unter keinen Umständen* kimi birləşmələr də ümumiləşdirmə yolu ilə inkarlığı qüvvətləndirmə vasitələri kimi çıxış edir. *Niemals, nie, nimmer, nie und nimmer, nie und nimmermehr* indikatorları müəyyən ekspressiv dərəcələnmə, intensiv ardıcılıq sırası əmələ gətirir. Tamın ən kiçik əlamət hissəsinin inkarlaşdırılması inkarı maksimallaşdırır. Bu, inkarlığı qüvvətləndirmə vasitələri ilə birləşən sözlərin köməyi ilə mümkün olur. Müasir alman dilində *Deut (nicht einen/keinen Deut/Wert), Bohne (nicht, die/keine Bohne), Pflifferling (nicht ein/kein Pflifferling), Pappentiel (nicht ein/kein Pappentiel), Haar (nicht um ein/keine Tuttelchen), einen/keinen Ton), Grosche (nicht eine/keine Grosche), Tropfen (nicht einen /kein Tropfen)* kimi inkarı intensivləşdirmə vasitələri vardır.

Müasir Azərbaycan dilində bu vasitələrə (*heç*) *bir adam da, ins-cins də, insan övladı da* və s. uyğun gəlir. Kiçik ölçü, əhəmiyyətsiz hissə, detal bildirən sözlər, ifadələr sırasında isə *bir qəpik də, bir zərrə də, bir qatırə də* və s. kimi vasitələr yer alır. Polineqativ Azərbaycan dilində mononeqativ təkinkarlı alman dilindən fərqli olaraq həmin vasitələr əlavə inkarlıq konstituenti ilə gücləndirilmək imkanına malikdir. Məsələn: *Heç kəs/kim, bəni-insan bizə bir qəpik də pul vermədi!*

Bir cümlə və ya kontekst daxilində müxtəlif hadisələri inkarlaşdırma və bu hadisələrin eyni şəxsə aidliyi ümumi inkarın intensivləşməsinə səbəb olur. Məsələn: *Bernhard Haber wurde nicht in die vierte Klasse versetzt, in die er eigentlich gehörte, sondern blieb trotz seines Alters in meiner Klasse, denn er hatte Mühe, bei uns mitzuhalten und nicht sitzen zu bleiben und dann zu den noch Jüngeren gesteckt zu werden. – Bernhard Haber aid olduğu dördüncü sinfə yerləşdirilmədi, amma yaşına baxmayaraq mənim sinfimdə qaldı, çünki o bizdə qalmaq üçün, sinfdə qalmamaq üçün və sonra da özündən balacalarla oturub durmamaq üçün səy göstərirdi.*¹

¹Christoph H.L. Roman Suhrkamp. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2004, S. 25.

Tədqiqat göstərir ki, inkarlığın kontekst səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi onun intensivliyi ilə bağlı müxtəlif cəhətləri açmağa zəmin yaradır. Bunun üçün isə, ilk növbədə, inkarlığın ümumi və xüsusi hallarını bir qədər başqa aspektdə öyrənmək vacibdir. Təbii ki, inkarlıq mütləq sintaktik tam daxilində nəzərə alınmalıdır. Qüvvətləndirmə yalnız təcrid olunmuş neqasiya vasitələri ilə araşdırıla bilməz. Mətn amilinin, kontekstual-situativ vasitələrin də rolu mütləq nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dilində inkarlıq bağlayıcısı sintaktik vahidlər arasında *nə...nə* modeli üzrə özünü göstərir. İnkarlıq bağlayıcıları sintaktik vahidlərlə iki tərəfi əlaqələndirdiyi üçün hər iki tərəfdə işlənir və məna etibarı ilə inkarlıq anlayışını canlandırmağa xidmət edir. İnkarlıq bağlayıcısı öz funksiyasını yalnız bir tərəfdə işlədilməklə yerinə yetirə bilmir. Başqa sözlə, inkarlıq bağlayıcısı cümlədə ən azı iki tərkibdə işlədilməklə norma hüququ daşıyır. Cümlədə neçə inkarlıq subyektli olan komponent varsa, buna müvafiq qaydada o qədər də inkarlıq bağlayıcısı genişlənir. Sintaktik vahidlərdə inkarlıq bağlayıcısı işlədilməklə inkarlıq əlaqəsi yaradılmasının iki tipi vardır. Bunlardan birincisi, yalnız inkarlıq bağlayıcıları vasitəsi ilə, ikincisi isə inkarlıq bağlayıcısı ilə birlikdə inkarlıq şəkilçilərinin işlədilməsi əsasında yaradılan əlaqə tipindən ibarətdir. Yalnız inkarlıq bağlayıcıları vasitəsi ilə yaradılan inkarlıq əlaqəsində hər bir cümlə komponentində xəbər təsdiqdə olmalıdır. Belə inkarlıq əlaqəsi əsas etibarı ilə iki cümlə komponenti arasında baş verir. İnkarlıq əlaqəsinin ümumdil normalılığı aşağıdakı nümunədə öz təcəssümünü tapır: *Mən əlimdən gələni əyləyirəm, ağa. Amma at, necə deyərlər, gecə-gündüz içəridə başından bağlıdı, ayaqlarından buxovludu. Nə eşik üzü görür, nə gün üzü.*¹İnkarlıq bağlayıcıları ikidən artıq cümlə komponentləri arasında işlədildikdə təkrarlanma yaranır. Eyni dil vahidinin mətndə təkrarlanma qaydasında işlədilməsi isə cümlənin emosional təsirini artırır: *Nə Koroğlunun Toqatdakı işindən xəbəri var idi, nə də Qıratı gətirməyindən.*² Əlbəttə, göstərilən cümlələrdə fikrin, ifadənin konkret təsir qüvvəsi mətnlə, kontekst əlaqələri ilə müəyyənləşir. Lakin *nə...nə* bağlayıcı cümlələrin əlavə inkarlıq əlaməti ilə işlənməsi, başqa sözlə, polineqativ strukturlaşma inkarlıq effektinin daha da gücləndirilməsinə gətirib çıxarır. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar: *Koroğlu nə mehtərçiliyini mənə verəcək, nə də buxovunun açarını;*³ *Qapını açıb içəri girdi. Nə Sənubər var idi, nə də*

¹ Koroğlu. Bakı:Şərq-Qərb, 2011, s. 204.

²Həmin mənbə, s. 250.

³Həmin mənbə, s. 334.

neft plitəsi.¹ Dissertasiya işində, *nə...nə* bağlayıcısının əlavə inkarlıq elementləri ilə işlənilib-ışlənməməsi və bunun konkret şərtləri geniş şərh olunur.

Alman dilində inkarlığın ifadə vasitəsi olan *weder...noch* bağlayıcılarının işləndiyi cümlələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi *nə...nə* bağlayıcıları ilə işlənən formalara uyğun gəlir. Məsələn: *Wenn auch die Stadt vom Krieg und von den Bombern weniger heimgesucht worden war als die Kreisstadt und drei von den Dörfern in der Nähe, so gab es noch immer Kriegsschäden zu reparieren, und weder die Stadt noch die Leute hatten das Geld, neue Häuser zu bauen.* – Şəhər, Kreisstadt və yaxınlıqdakı digər üç kənd kimi müharibə və bombaların təsirinə məruz qalanda müharibənin vurduğu ziyanların aradan qaldırılmasına ehtiyac olsa da, nə şəhərin, nə də insanların yeni evlər tikməyə pulu var idi.²/pulu yox idi/.

“Real gerçəklikdə mənfi heç nə yoxdur. İnkara, neqasiyaya etiraz, qadağan, istisna və imtina kimi baxmaq olar. İnkarın funksiyalarından biri kommunikasiya iştirakçısının fikrini rədd etmək, həmin fikri dəqiqləşdirmək və ya qadağan etməkdir.”³

İnkar yalnız obyektiv əlaqələrin yoxluğu deyil, həm də obyektiv əlaqələrin də daxil olduğu predmet və əlamətlərin yoxluğudur. Formal məntiq inkarı onun ifadə vasitələrindən kənarında götürür. Məntiq üçün “*O yazmır*” və “*Onun yazması yalandır*” eyni məzmunlu hadisədir. Qrammatikada bu iki cümlə müxtəlif quruluşları ilə fərqlənir. Strukturdakı əlavə leksik vahid isə məzmununa müəyyən təsir göstərir. Neqasiyanı ifadə edən dil vasitələri heç də həmişə məntiqi inkarı bildirmir. Məsələn, “*əvəzsiz*”, “*qiymətli*” müsbət mənə, “*xəstəlik*”, “*ağır*” neqativ mənəlidir. Lakin bu sözlər məntiqi inkar ifadə etmir. *Subay-evli* antonim cütündə neqativ mənə olmadığı halda, onlar bir-birini məntiqi inkar edir.

Dilçilikdə qrammatik neqasiya strukturunun əsas mahiyyəti məntiqi inkar sayılır. Lakin təsdiq və inkar məntiq kateqoriyası dil kateqoriyasının mahiyyətinin əsasını təşkil etsə də, onu tam əhatə etmir. Təsdiq və inkar dil kateqoriyaları nisbi müstəqilliyə malikdir və məntiqi kateqoriyaya adekvat olmayan mənaları da özündə birləşdirir. İnkar vasitələrinin cümlədə işlənməsi inkar hökmünün ifadə etdiyindən fərqli məqsəd daşıya bilər.

¹Əfəndiyev.E.İ. Bir görüşün tarixçəsi. Bakı: Azərnəşr, 1977, s. 195.

²Christoph H.L.Roman Suhrkamp. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2004, S. 16.

³Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. М.: Наука, 1983, с. 75.

“Başqa sözlə desək, inkarlı hər bir cümlə inkar hökmünə uyğun gəlmir. Bu struktur təsdiqi də bildirir. Bəzən qadağan, sual və s. ifadəsinə çevrilir.”¹

Bütün bunlar inkarlığın rasional və emosional ifadə üsullarında incə münasibətlər yaradır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi müddəalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq funksional-semantik sahə təşkil edir, bütün dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələri inkarlıq semantikasının ifadəsində iştirak edir;

2. müqayisə olunan dillərdə təsdiqlik-inkarlıq sahəsi şaquli və üfüqi variativliklə xarakterizə olunur. Funksional-semantik sahələr dominant (nüvə) və periferik strukturlar şəklində bir-biri ilə qarşılaşma vəziyyətində olur;

3. alman dilində təsdiq cümləsinin oppozisiyası olan inkar cümlənin qurulması zamanı təsdiq cümlədəki sıfır əlamətinin əvəzinə hər hansı deyil, müvafiq inkarlıq vasitəsinin artırılması tələbi meydana çıxır. Bununla yanaşı, “sıfır əlamətinin” cümlədəki yeri, daha doğrusu, artırılan inkarlıq əlamətinin cümlədəki yeri müəyyənləşdirilməlidir. Azərbaycan dilində təsdiqdə olan cümlənin inkarının qurulmasında isə məsələ nisbətən sadədir. Xüsusən, dominant inkar vasitəsi və mərkəz-ucqar oppozisiyasında sahənin tamlıq prinsipinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı inkar cümlənin qurulmasında dominantla bir yerdə, demək olar ki, bir tam sistem yaradan “deyil” sözünün işlənməsində normativlik birmənalıdır;

4. Azərbaycan dilində varlıq və yoxluq semantikasının reallaşmasının öz xüsusi vasitəsi vardır. Lakin bu əlamət, bu vasitə inkarlıq semasından fərqlənən başqa bir semanı cümləyə daxil etmir. Əlavə sema dildə əlavə vasitəni tələb edir. Alman dilində sintaktik obraz daxilində (+Hum) və ya (-Hum) əlamətinin olması müvafiq semantik realizasiya şərtlərini ortaya atır. Bu şərtlər isə (+Hum) və ya (-Hum) semantik qütblərini reallaşdıran vasitələrin köməyi ilə olur;

5. inkarlıq elementləri mürəkkəb semantik və funksional-praqmatik şərtlər daxilində reallaşır. Eyni bir cümlədə müxtəlif əlamətlər inkar edilə bilər. Lakin belə inkar etmə xüsusiyyətləri müxtəlif dillərdə fərqli vasitələrlə həyata keçir. İnkarın reallaşmasının semantik şərtləri inkar konstituentlərindən, inkarlıqla müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, ümumiləşdirmə və kəmiyyət münasibətləri, temporallıq və məkan şərtləri

¹Шендельс Е.И. Система средства выражения отрицания в современном немецком языке // Иностранные языки в школе, 1957, № 3, с. 14.

arasındakı mürəkkəb semantik-sintaktik əlaqələr prizmasında və ya müstəvisində üzə çıxır;

6. mononeqativ alman dilindən fərqli olaraq polineqativ Azərbaycan dilində cümlədə iki və daha artıq inkarlıq elementinin reallaşması imkanı vardır. Göstərilən sintaktik uyurluq müvafiq olaraq struktur monolitlik və immerdiativlik (nisbi struktur sərbəstlik və mütəhərriklik) təsirləri ilə idarə olunur. Dil amilləri inandırıcı şəkildə sübut edir ki, polineqativlik, inkar sıxlığı dildə inkarlıq effektinin gücləndirilməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi çıxış edir;

7. mononeqativ dillərdə polineqasiya və polineqativ dillərdə mononeqasiya imkanları mövcud olur. Bunlar paralel mövcudluq şəklində özünü göstərir. Bu vəziyyəti dildə daxili inkişaf və dəyişmələrin mənbələrindən biri kimi qiymətləndirmək olar.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin çap edilmiş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. İnkərlıq kateqoriyası və semantik sahə anlayışları haqqında / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 4-6

2. İnkərlıq elementlərinin reallaşmasının semantik şərtləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII respublika elmi konfransının materialları. Bakı: AMİ, 2012, s. 3-4

3. О средствах выражения категории арифмативности и модальности в современном немецком языке // Філологічні науки, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленко, 2013, № 14, с. 77-84

4. Azərbaycan və alman dillərində neqasiya tiplərinin reallaşma xüsusiyyətləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2013, № 2, s. 3-7

5. Mononeqativ və polineqativ tiplərin əmələ gəlməsini şərtləndirən struktur prinsiplər // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2013, № 3, s. 148-154

6. İnkərlığın qüvvətləndirilməsində ümumi universal və xüsusi hallar // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, № 3, s. 91-95

7. Dildə intensivliyin ifadə vasitələri // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2014, № 1, s. 161-166

8. Средства выражения интенсивности в языке / Актуальні проблеми та перспективи розвитку харчових виробництв, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. Полтава, 2015, с. 349-353

9. Cümlədə bir neçə inkərlıq elementinin işlənməsi imkanları // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015, № 7, s. 255-260.

ТИПЫ ВАРИАТИВНОСТИ ПОЛИНЕГАЦИИ И МОНОНЕГАЦИИ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

(на материалах немецкого и азербайджанского языков)

Резюме

Настоящая диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы и ее научная новизна, определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, раскрываются основные положения, которые выносятся на защиту, теоретическое и практическое значение работы, даются сведения об основных методах исследования, апробации и структуре диссертации.

Первая глава работы называется «Средства выражения интенсивности в языке» дается обзор научно-теоретических взглядов на содержание и особенности категории отрицания, рассматривается структура функционально-отрицательного поля, анализируется вариативность горизонтального и вертикального поля отрицания в немецком и азербайджанском языках.

Вторая глава работы называется «Условия реализации элементов отрицания». Здесь выясняются условия реализации отрицательных элементов, выявляется роль коммуникативно-прагматических факторов в реализации отрицания, определяются структурные типы, которые обуславливают возникновение полинегативных и мононегативных структур, и выясняются возможности употребления нескольких отрицательных элементов в предложении.

Третья глава работы называется «Реализация различных отрицательных элементов как средство усиления отрицания в сравниваемых языках». Здесь анализируется усиление эффективности отрицания с помощью двух и более отрицательных элементов в предложении как одно из важных средств отрицательной прагматики, рассматриваются возможности полинегации в мононегативных языках и, наоборот, в полинегативных языках элементы мононегации, а также анализируются реализующие их факторы.

В Заключении диссертации обобщаются научные результаты, обнаруженные в процессе исследования.

VARIETY OF POLYNEGATION AND MONONEGATION TYPES
IN LANGUAGES OF DIFFERENT SYSTEMS
(on the materials of german and azerbaijani languages)

Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of used literature .

In the introductory part of the thesis the emergency of the theme is substantiated, the object and subject of the investigation, its aims and objectives, scientific innovation, its hypothesis, the main considerations put forth for the defense are determined, the theoretical and practical significance of the thesis, its method and means of investigation are pointed out, information on its approbation and structure is given.

In the first chapter of the thesis, which is called “ System of expression of negation in the language” brief summary of the scientific-theoretical thoughts on the determination of the category of negation are introduced, the structure of the functional field of negation is investigated, horizontal and frontal variety of negation in the German and Azerbaijani languages are analyzed.

In the second chapter called “The conditions of realization of the elements of negation” in both languages the semantic conditions of realization of the elements of negation are investigated, the role of communicative-pragmatic factors are discovered, the structural types conditioning the formation of mononegative and polynegative types are determined, the possibilities of usage of several elements of negation in the sentence are discovered.

In the third chapter, called “Realization of different elements of negation as a means of strengthening of negation in the compared languages”, realization of elements of negation as strengthening of the effect of negation is widely explained, one of the most important means of negation paradigm, possibilities of polynegation in mononegative languages or vice versa possibilities of mononegation in polinegative languages are investigated, the factors, conditioning these peculiarities are analyzed.

In the “Conclusion” the scientific consequences attained in the process of investigation are generalized. The thesis ends with the introduction of references.

Çapa imzalanıb: 06.05.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙГЮН ВАГИФ ГЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА

ТИПЫ ВАРИАТИВНОСТИ ПОЛИНЕГАЦИИ И МОНОНЕГАЦИИ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(на материалах немецкого и азербайджанского языков)

5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016